

Zapošljavanje osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama

Septembar 2018.godine

Uvod

Namera ovog teksta je da se osvetli trenutno stanje vezano za pitanje zapošljavanja osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama, da se utvrde prepreke za unapređenje njihovog položaja u oblasti rada i zapošljavanja, kao i da se daju preporuke.

Već na prvom koraku susrećemo se sa problemom nepostojanja preciznih podataka niti baza podataka o osobama sa invaliditetom u našoj zemlji, pa stoga ne znamo ni koliko osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama živi u Srbiji. Da bismo planirali unapređivanje položaja mladih i odraslih osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama u oblasti rada i zapošljavanja, sem pukog broja, bilo bi nam veoma važno da znamo kakav je njihov obrazovni status, koje su veštine stekli, koja vrsta podrške im je potrebna i u kom obimu. Takođe, problem predstavlja činjenica da je velikom broju osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama oduzeta poslovna sposobnost, ili je produženo roditeljsko pravo njihovim roditeljima, što automatski onemogućava ovim osobama pristup tržištu rada. Uz to, jedan broj osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama živi u ustanovama socijalne zaštite. Posledica institucionalizacije za mnoge od njih je u potpunosti ili delimično onemogućen pristup obrazovanju i propuštena mogućnost da steknu osnovne veštine samostalnog života, pa je teško govoriti o mogućnostima zaposlenja.

Takođe, još uvek su, kao i u drugim oblastima, prisutne predrasude o osobama sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama, kako kod poslodavaca, tako i među stručnjacima koji sa njima rade ili ih obrazuju, pa sledstveno tome, i kod njihovih roditelja/staratelja. Medicinski pristup prevladava u svim oblastima, a nepostojanje usluga u zajednici, kao i uverenje da bi osobe sa mentalnim invaliditetom mogle da izgube socijalna davanja (npr. tuđu negu i pomoć) ukoliko se zaposle, dovodi do toga da mnogim osobama nikada ne bude pružena mogućnost da se zaposle, zarađuju svoj novac i od primalaca raznih vrsta socijalnih davanja i sažaljenja postanu poreski obveznici i korisni članovi društva.

Broj osoba sa invaliditetom u Srbiji

U svetu se procenjuje da između 10 i 15% ukupnog stanovništva ima neki oblik ili stepen invaliditeta. Kod nas se misli da osobe sa invaliditetom čine oko 10% ukupnog stanovništva, odnosno, između 700 i 800 hiljada osoba. Zahvaljujući podacima prikupljenim tokom popisa stanovništva 2011. godine, odnosno, posebnoj studiji pod nazivom "Osobe sa invaliditetom u

Srbiji”, autora Milana M. Markovića po prvi put u našoj zemlji postoje precizniji podaci koji govore o broju osoba sa invaliditetom. Prema podacima iz popisa, osoba sa invaliditetom ima 571.780, kao i još 119.482 osobe čiji je status invaliditeta ostao neutvrđen. Zbog korišćene metodologije, nije moguće identifikovati tipove invaliditeta na način na koji se on obično posmatra, a samim tim se ne može doći ni do broja osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama.

Obrazovanje osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama

Obrazovanje i sticanje različitih veština i znanja je neophodan preduslov za zapošljavanje. Od 2009. godine, Zakon svoj deci garantuje osnovno obrazovanje u redovnoj vršnjačkoj grupi, te je naš zakonski okvir, makar nominalno, u skladu sa odredbama Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom.

Prema podacima iz popisa 2011. godine vidimo da izuzetno visok procenat osoba sa invaliditetom ili nikada nije išao u školu (12.2%), ili ima nezavršenu osnovnu školu (32.8%). Velika je verovatnoća da je među njima veliki broj osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama, jer su u periodu pre 2009. godine ova deca često proglašavana needukabilnom. Samo 27.2% osoba sa invaliditetom ima završenu srednju školu, ali kakve su veštine tokom obrazovanja stekli ne možemo da utvrdimo, niti znamo koliko osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama je među njima.

Poslovna sposobnost

Kada postanu punoletne ili se približe punoletstvu, osobe sa invaliditetom, a posebno grupa osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama suočavaju se sa novom velikom preprekom u ostvarivanju prava – veoma često, pokreće se postupak za lišenje poslovne sposobnosti ili produženja roditeljskog prava. Osobe koje su u potpunosti lišene poslovne sposobnosti u pravnom smislu posmatraju se kao deca mlađa od 14 godina, čime su automatski lišene, sem drugih prava, i ostvarivanja prava na rad. U istom su položaju i osobe čijim roditeljima je produženo roditeljsko pravo, iako je ovaj postupak nešto drugačiji. Osobe delimično lišene poslovne sposobnosti u pravnom smislu se posmatraju kao osobe starosti od 14-18 godina, i teoretski, ukoliko je to tako naglašeno i u sudskom spisu, mogu da ostvare pravo na rad.

Podaci o osobama lišenim poslovne sposobnosti, odnosno, koje su pod starateljstvom mogu se pronaći u Izveštajima o radu centara za socijalni rad. U Izveštaju za 2016. godinu vidimo da je broj osoba lišenih poslovne sposobnosti u stalnom porastu, a 2016. godine bilo je 12,078 potpuno i 952 delimično lišenih poslovne sposobnosti.

Zapošljavanje osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama

Ako pretpostavimo da je osoba sa intelektualnim ili psihosocijalnim teškoćama završila školu, da je stekla određene veštine potrebne za zapošljavanje, nije lišena poslovne sposobnosti, mora da se suoči sa još jednom preprekom pre nego što uopšte može da pristupi tržištu rada, tj. prijavi se na evidenciju nezaposlenih.

Naime, 2009.godine je donet, a 2013. izmenjen Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom koji nije doneo nikakav napredak po pitanju poboljšanja položaja osoba sa invaliditetom, naprotiv, on više predstavlja otežavajuću okolnost nego što štiti prava osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama.

Već u članu 1.pominju se “drugi posebni oblici zapošljavanja i radnog angažovanja osoba sa invaliditetom”. Nasuprot tome, čl. 27 Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom priznaje pravo na rad ravnopravno sa drugima, odnosno, pravo da radom koji je slobodno izabran u otvorenoj radnoj sredini osobe sa invaliditetom stiču sredstva za život. Da bi se ovo pravo ostvarilo, država mora da zabrani sve oblike diskriminacije na osnovu invaliditeta, da zaštiti prava osoba sa invaliditetom, stvori uslove da ove osobe ostvaruju pravo na sindikalno udruživanje, kao i podršku za stručno usmeravanje, nalaženje posla, obuke, očuvanja posla...

U članu 7. Zakona precizira se da osoba sa invaliditetom ima obavezu da, između ostalog, aktivno traži zaposlenje, čime se zanemaruje obaveza države da osobama sa invaliditetom, a posebno, veoma marginalizovanoj grupi osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama, pruži podršku u nalaženju zaposlenja u otvorenoj radnoj sredini, kao i u razumnim prilagođavanjima na radnom mestu i za održanje zaposlenja.

Posebno su problematične odredbe koje govore o proceni radne sposobnosti, koja je bliže definisana Pravilnikom o bližem načinu, troškovima i kriterijumima za procenu radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja osoba sa invaliditetom. Kao što je uočeno i u Zaključnim zapažanjima o Inicijalnom izveštaju o Srbiji Komiteta za prava osoba sa invaliditetom, procena radne sposobnosti se i dalje zasniva na medicinskom modelu “nesposobnosti”. Sem načina na koji se vrši procena radne sposobnosti i kriterijuma na kojima se zasniva, veoma je sporna i „skala“ na osnovu koje se osobe koje prolaze ovu procenu konačno razvrstavaju. Naime, osobe mogu biti svrstane u jedan od četiri stepena: 0. stepen – ako ne postoje teškoće i prepreke u radu, odnosno ako one ne utiču na radnu sposobnost; 1.stepen – ako su teškoće i prepreke male, i omogućavaju zapošljavanje pod opštim uslovima; 2. stepen – ako su teškoće i prepreke umerene, odnosno znatne i omogućavaju zapošljavanje pod posebnim uslovima i 3. stepen – ako su teškoće i prepreke potpune i višestruke, odnosno, ako se osoba ne može zaposliti ni pod opštim, ni pod posebnim uslovima.

Na ovaj način, praktično su osobe razvrstane u 3. stepen radne sposobnosti u potpunosti lišene mogućnosti zaposlenja. ***Takođe, ni Zakon ni Pravilnik ne predviđaju mogućnost ponovne procene ili revizije, čime se ovo rešenje smatra trajnim i konačnim.***

Positivno je što Zakon predviđa različite vrste prilagođavanja – poslova, radnog mesta, obezbeđivanje stručne pomoći, kao podrške osobi sa invaliditetom kod uvođenja u posao ili na radnom mestu, kroz savetovanje, osposobljavanje, usluge asistencije i podršku na radnom mestu, praćenje pri radu, razvoj ličnih metoda rada i ocenjivanje efikasnosti, ali, da ponovimo još jednom, ove mere primenjuju se samo na one osobe koje su svrstane u 1. ili 2. stepen.

Radi podsticanja zapošljavanja, Zakon predviđa postojanje tzv. kvota, odnosno određuje broj osoba sa invaliditetom koje poslodavac treba da zaposli u odnosu na ukupan broj zaposlenih. Ove obaveze se oslobađaju poslodavci koji učestvuju u finansiranju zarada osoba sa invaliditetom koje rade u preduzećima za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom ili socijalnim preduzećima. Poslodavac koji ne zaposli osobe sa invaliditetom dužan je da uplati iznos od 50% prosečne zarade po zaposlenom u Republici Srbiji za svaku osobu sa invaliditetom koju nije zaposlio. Ova odredba je različita od one koja je za poslodavce predviđala "penale" u slučaju nezapošljavanja osoba sa invaliditetom, i to u visini tri minimalne zarade, a koja je brisana u izmenama Zakona donetim 2013. godine. Na ovaj način, zakonodavac je značajno ohrabrio poslodavce da ne zapošljavaju osobe sa invaliditetom, što drastičnim smanjenjem visine naknade koju treba da plate, što preinačenjem prirode ove naknade sa "penala" (kazneni karakter) na jednu vrstu davanja čiji karakter nije jasno definisan osim iznete kontradiktorne konstatacije u stavu 2, da poslodavac "uplatom ovih sredstava ispunjava obavezu zapošljavanja". Poslodavci imaju pravo na refundaciju troškova za prilagođavanje radnog mesta, a za zaposlenu osobu sa invaliditetom bez radnog iskustva, na subvenciju zarade za tu osobu u trajanju od 12 meseci.

Kao već pomenute druge oblike zapošljavanja i radnog angažovanja osoba sa invaliditetom zakon predviđa formiranje preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom i radne centre. Radni centar, definisan zakonom kao "poseban oblik ustanove koja obezbeđuje radno angažovanje kao radno terapijsku aktivnost osoba sa invaliditetom koje se ne mogu zaposliti ili održati zaposlenje ni pod opštim ni pod posebnim uslovima" ne može se nikako smatrati kao adekvatan oblik zapošljavanja. Osoba koja se na ovaj način angažuje čak ne dobija ni zaradu za svoj rad, već novčanu pomoć.

Način na koji Nacionalna služba za zapošljavanje vodi evidenciju o nezaposlenim osobama sa invaliditetom (a uskladu sa zakonom) ne omogućava nam uvid u podatke o tome koju vrstu invaliditeta imaju osobe prijavljene na njenu evidenciju, kao ni u to koliko njih ima intelektualne i psihosocijalne teškoće.

Na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje, sa stanjem na dan 30.06.2018. godine, evidentirano je 13.443 nezaposlene osobe sa invaliditetom, i to: ratnih vojnih invalida 968

(7.2%), mirnodopskih vojnih invalida 88 (0.7%), civilnih invalida rata 9 (0.1%), invalida rada 1,225 (9.1%), lica kojima je izvršena kategorizacija 2,978 (22.2%) i lica sa procenjenom radnom sposobnošću 8,175 (60.8%).

Obrazovna struktura osoba sa invaliditetom na evidenciji NSZ pokazuje da je čak 39.6% osoba sa invaliditetom bez kvalifikacije ili su niskokvalifikovane, srednje obrazovanje ima 54.0%, više i visoko trogodišnje obrazovanje ima samo 3.1%, a visoko četvorogodišnje obrazovanje 3.3%

31.07.2018. godine, na evidenciji NSZ bilo je 8,160 osoba koje imaju procenjenu radnu sposobnost. Od tog broja, 7,433 osoba ima 1. stepen radne sposobnosti, 628 2. stepen, a 99 osoba 3. stepen radne sposobnosti.

Zaključak

Usvajanjem i ratifikacijom Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, stvoreni su preduslovi za unapređenje, zaštitu i puno i jednako uživanje svih ljudskih prava osobama sa invaliditetom u Srbiji. U oblasti zapošljavanja, posebno je značajan čl. 27 Konvencije koji osobama sa invaliditetom priznaje pravo na rad ravnopravno sa drugima, odnosno, pravo da radom koji je slobodno izabran u otvorenoj radnoj sredini, stiču sredstva za život. Da bi se ovo pravo ostvarilo, država mora da zabrani sve oblike diskriminacije na osnovu invaliditeta, da zaštiti prava osoba sa invaliditetom, stvori uslove da ove osobe ostvaruju pravo na sindikalno udruživanje, kao i podršku za stručno usmeravanje, nalaženje posla, obuke, očuvanja posla, itd.

Sem ove Konvencije, u oblasti rada i zapošljavanja za osobe sa invaliditetom značajni su još neki međunarodni dokumenti, kao Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima kao i više konvencija Međunarodne organizacije rada.

U svetlu evropskih integracija, važno je da pitanje zapošljavanja osoba sa invaliditetom reguliše Revidirana evropska socijalna povelja koja zabranjuje diskriminaciju pri zapošljavanju u bilo kom obliku, uključujući i invaliditet. Strategija EU za osobe sa invaliditetom 2010-2020 definiše da je za ostvarivanje ciljeva rasta koje je definisala EU potrebno da veći broj osoba sa invaliditetom bude zaposlen na plaćenim poslovima na otvorenom tržištu rada. U Izveštaju o napretku Srbije u procesu pristupanja Evropskoj uniji posebno je naglašeno da je situacija po pitanju ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom teška, posebno kad je u pitanju pristup uslugama, zapošljavanju i obrazovanju.

Iako je Srbija usvojila i ratifikovala Konvenciju i u procesu je pregovora za pristupanje Evropskoj uniji, položaj osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama još uvek je nezadovoljavajući. Jedan od razloga je neusklađenost našeg zakonskog okvira sa međunarodnim dokumentima, a drugi su već pomenute predrasude koje postoje o ovim

osobama kako u stručnoj javnosti, tako i među zaposlenima u školama, poslodavcima, pa i roditeljima i starateljima ovih osoba.

Preporuke:

- ***uspostaviti sveobuhvatnu bazu podataka o osobama sa invaliditetom u Srbiji, koja će omogućiti praćenje njihovih potreba i biti osnov za planiranje mera deinstitucionalizacije, prevencije institucionalizacije, kao i za razvoj odgovarajućih usluga podrške u zajednici;***
- ***uvesti obavezno srednje obrazovanje u skladu sa Strategijom razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020 i Agendom UN o održivom razvoju (do 2030);***
- ***obezbediti materijalne i sve druge potrebne resurse za obezbeđivanje dodatne obrazovne podrške deci/osobama sa invaliditetom;***
- ***odmah i u potpunosti prekinuti sa praksom potpunog lišavanja poslovne sposobnosti;***
- ***što pre započeti sa procesom izmena zakonskog okvira (Porodičnog zakona, Zakona o opštem upravnom postupku i dr.) tako da bude u potpunosti u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom, posebno sa članom 12, tj. umesto lišavanja poslovne sposobnosti i sistema starateljstva (zamenskog odlučivanja) uspostaviti servise podrške za donošenje odluka uz podršku za osobe sa invaliditetom;***
- ***doneti novi Zakon o zapošljavanju osoba sa invaliditetom na osnovu koga će biti moguće zapošljavanje svih osoba na otvorenom tržištu rada;***
- ***ukinuti Pravilnik o proceni radne sposobnosti i umesto njega doneti pravilnik o proceni potreba za podrškom osobama sa invaliditetom u oblasti rada i zapošljavanja;***
- ***ukinuti svaku mogućnost da osobe sa invaliditetom budu radno angažovane bez adekvatne naknade, odnosno zarade;***
- ***uspostaviti različite usluge koje će omogućiti da osobe sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama dobiju adekvatnu pomoć i podršku u traženju posla, asistenciju tokom rada, podršku za održanje zaposlenja;***
- ***obezbediti adekvatno informisanje i podršku potencijalnim poslodavcima, kao i omogućiti razmenu iskustava između poslodavaca koji već imaju iskustvo u zapošljavanju osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama i onih koji to iskustvo nemaju.***